

POLAARUURIJATE JAHT MÄLESTUSTELE

Häbi ja häbitus Ene Mihkelsoni „Katkuhauas”

Ene Mihkelsoni peetakse kaasaja üheks mõjuvõimsamaks ja olulisemaks eesti kirjanikuks. Tema proosaloomingut on paigutatud nii A. H. Tammsaare kui ka Jaan Krossi teoste kõrvale, välismaistest autoritest on otsitud ja leitud paralleele Herta Mülleri, W. G. Sebaldi, Ingeborg Bachmanni, Christa Wolfi, Joy Kogawa, Sofi Oksaneni, aga ka Milan Kundera loominguga.¹ Neist kõrvutustest ilmneb, et ka Ene Mihkelsoni kirjanduslik pärand peaks kuuluma maailmakirjandusse.²

Kindlasti leidub ka teisiti arvajaid, sest paljudele on Mihkelsoni romaanid osutunud liiga raskeks. Tõepoolest, ega need kerged ole, kuid seda pole ka Sebaldi, Ingeborg Bachmanni ega Herta Mülleri teosed. Nende looming nõuab lugejalt pingutusi, et kirjutatuga kaasa minna ja

---

¹ Põgusat ülevaadet Ene Mihkelsoni loomingu kõrvutustest teiste autoritega vt Aija Sakova, *Ausgraben und Erinnern. Denkbilder des Erinnerns und der moralischen Zeugenschaft im Werk von Christa Wolf und Ene Mihkelson*. Göttingen: V&R unipress, 2016, lk 43.

² Vaata ka artiklit „Maailmakirjanik Ene Mihkelson” käesolevas kogumikus lk 52–60.

kaasa mõelda. Inimeseks olemine, selle olemise täiel määral teadvustamine ongi raske, kuid samal ajal väga põnev ja vabastav.

Ent miks vaadelda au ja häbi teemat Ene Mihkelsoni proosas? Sest Mihkelson käsitleb eetilisi küsimusi, ta julgeb tirida eestlase piltlikult öeldes peegli ette ja ta julgeb lüüa mõrasid ametlikku ajalookirjutusse, nagu on öelnud „Ahasveeruse une” minajutustaja.³ Ühtlasi sõandab Mihkelson kutsuda inimest oma siseilma kui kaevu ette, kuhu on ohtlik sisse vaadata. Ohtlik mitte eneseimetluse tõttu nagu Narkissose jaoks, vaid palju enam nende pimelaikude tõttu, mida me oleme alati püüdnud ka eneste eest varjata. Ene Mihkelson on võtnud vaevaks valgustada oma ja sel moel ka oma kaasmaalaste alateadvuse pimekambreid. Sest tema jaoks on see au ja sisemise väärikuse küsimus.

Ühes intervjuus on ta öelnud, et talle kirjanikuna on oluline tegeleda „inimese ja ajaga, sellega, kuidas inimese individuaalsus ja ühiskondlik olukord omavahel toimivad”. Talle on tähtis mõtestada totalitaarse süsteemi tingimustes välja kujunenud käitumismustreid, sest kui „stereotüübid, kuidas hulludel aegadel hakkama saada [---] ei ole mõtestatud, siis lähevad need alateadlikult järgmistele põlvedele üle” ja see on „ohtlik, kuna võimaldab ka edaspidi teadvustamatut käitumist, mille puhul saab öelda, et olud olid sellised ja muid võimalusi polnud”.⁴

---

³ Ene Mihkelson, *Ahasveeruse uni*. Tallinn: Tuum, 2001, lk 211.

⁴ Aija Sakova, *Et olla õnnelik, peab olema ärkvel*. Intervjuu Herderi preemia laureaadi Ene Mihkelsoniga. – *Sirp* 12. V 2006; käesolevas raamatus lk 163–164.

Katkuhaud

Mihkelsoni seni viimane romaan kannab kõnekat ning intrigeerivat pealkirja: „Katkuhaud”. Mis see on või kus õigupoolest asub katkuhaud – või katku haud? Kas katkuhauana tuleks mõista meie maa lähiminevikku või konkreetsemalt seda platsi, endist Pronkssõduri asupaika Rahvusraamatukogu ees Tõnismäel? Romaan algab ju väga kõnekalt politseilintidest piiratud Pronkssõduri motiiviga, mis mõjub jutustajale kui tume pilv, kui päikesevarjutus taevalael. See väline, mineviku läbitöötamusest ja erinevate mälukultuuride kokkupõrgetest tingitud varjutus pöörduv romaani käigus jutustaja enda sisse. Ning romaani lõpuks selgub koguni, et see on haigus, mida jutustaja põeb koos teiste kaasmaalastega.

Katkuhaud on niisiis miski, mille väljakaevamist tasuks iga hinna eest vältida, et mitte valla päästa surma. Kuid teisalt just seetõttu on oluline teada, kus see katkuhaud asub, et mitte kogemata ja teadmatusest seda lahti kaevata.

Suure osa romaanist „Katkuhaud” moodustavad minajutustaja kohtumised ja vestlused tema vananeva tädi Kaataga, kes oli võtnud nõukogude võimu eest põgenenud vanematest maha jäänud 5- või 6-aastase minajutustaja enda juurde elama. Neid vestlusi on mõned lugejad tajunud häbitutena, teised jälle keerukate inimsuhete ausa peegeldusena. Häbitutena seetõttu, et neis justkui puuduks igasugune väarikus. Vananevat tädi Kaatat ning tema elukeskkonda on juba füüsiliselt kujutatud moel, mida võiks nimetada häbituks ehk häbita olekuks.

Kaata oli kui holokausti filmides nähtud vang – poole lühem, justkui kokku kuivanud, nägu väike ja kipras, mitu peakatet

üksteise otsas: valge barett kõige all, siis sirelililla villane rätik ja kõige peal tumepruun kootud müts. [---] Kõige enam üllatasid mind villaste sokkide otsa lükatud paelteta, Kaatale liiga suured piduliku moega meestekingad.

[---] Koridor oli täis suuri musti prügikotte, suud kõvasti nõõriga kinni seotud, ahju kõrval natuke puid, vanu ajalehti, kassile söögitoitudeks kaks äralõigatud kaantega kilukarpi.

Et toakende ees olid tõesti tolmust halliks tõmbunud voodilinad, selles veendusin nüüd majas ringi käies. [---] Ma ei käi enam väljas. Mitu kuud juba ei käi, põis ei pea, algul oli põletik, nüüd on nii.

Arst...

Oi arsti ei saa siia segadusse kutsuda, Pojal ei ole aega autoga viia. Ma olen mitu kuud pesemata, vannituba ei tööta ja tasa-kaalu ka ei ole, üksi ei saaks ma nagunii hakkama.

Kaata mõjus kui hoolimatu kohtlemise ja hooldamatuse elav süüdistus, kuhu ja kelle poole julgekski niisuguse vanainimesega pöörduda. Ainult luu ja nahk, nägu kipras ja väike, silmad tuhmid, et selsamal hetkel hakata palavikulises salakiirguses lõõmama.

Neil hetkil oli tunne, nagu süüdataks näo luudele kleebitud (väljajoonistatud) peente lihaste rägastikus intensiivselt hõõguvad lambid, millesse on valus vaadata.⁵

Hoolimata Kaata kodu piinalaagrit meenutavast seisukorrast ja tema viletsast tervisest või ehk osaliselt ka tänu nendest tärrganud süütundele külastab minajutustaja Kaatat korduvalt. Aga mitte niivõrd seetõttu, et aidata vanal inimesel rahulikult ja väärikalt oma vanaduspäevi veeta, vaid et koos temaga võtta ette vaearikas kaevumine nende ühisesse minevikku, et lahti rääkida ja meenutada nõukogude aja algusaastaid ning nende pere puudutanud 1950. aastate sündmusi.

---

⁵ Ene Mihkelson, Katkuhaud. Tallinn: Varrak, 2007, lk 31–33.

Kaevumistöö käigus võrdleb jutustaja iseend ja tädi polaaruurijatega:

Me oleme polaaruurijad Eestimaal. Ainsad ja viimased, sest me käime ehtsate ja mitte vahendatud sündmuste jälgedes. Kui me tavapärasuse survele järgi anname, libisevad sündmused lausest välja ning hämmeldunud Kaata kordab: Kuidas see ometi oli? Kas ikka oli nii? Oot, ma võtan selle koha uuesti läbi.

See tähendab, et Kaata mõtleb, kus ta selle või teise sündmuse toimumise ajal oli, kas ta on õigest *kohast* sündmust otsinud. Kui koht leitud, tuleb arvesse (mängu) aeg. Vahel on vastupidi: aeg osutab kohale, kuid nende kunagise seotuse ja sobimise tunde taastamine ja kättesaamine on ilm vajalik. Alles siis hakkab sündmus enesest märku andma.⁶

Minevikku kaevumine ei ole niisiis lihtne ning mälestustele jälile saamine on kunst omaette. Nii nimetabki jutustaja kohtumisi tädiga mälestuste jahiks: „Jahimees oli saabunud, kuid saaklooma niru seisund pani ta nutma.”⁷ Alati ei olegi selge, kes või mis ning keda või mida jahib, kas saakloomaks on mälestused või hoopis mäletajad ise.

Tädi Kaataga kohtumiste käigus lapsepõlve, nõukogude reaalsust, jutustaja vanemate metsavendlust ja tädi enda eluvalikuid meenutades hakkab ilmnema, et tädi Kaata ei olnud aastakümnete eest läinud minajutustajale järele tema enda pärast, vaid nõukogude julgeolekuorganite ülesandel.

Ta oli saadetud julgeoleku ettekirjutusel lapse eest hoolt kandma, et sel moel olla lähemal lapse metsavendadest vanematele ning hankida infot nende ja teiste metsavendade tegevuse kohta. Minajutustaja muutub tagantjärele vaadates niisiis vaid vahendiks tollases „luuremängus”, jahis tema vanematele.

---

⁶ Samas, lk 176–177.

⁷ Samas, lk 23.

Sellest teadasaamine on otsekui tagasiulatuv kodukao-
tus. Nagu sellest veel vähe oleks, selgub seegi, et just tädi
Kaata, minajutustaja n-ö turvaisik, juhataas julgeolekule
kätte minajutustaja vanemate peidupaiga ja andis üles tema
isa, kes haarangu käigus maha lasti. Kaata selgitus asjale on
lihtne ja konkreetne: „Kõik tahavad elada [---] Sinu isa seda
ei mõistnud. [---] Ta vaevas Sanna ära, ta vaevas meid kõiki
ära. Sõjast oli kaheksa aastat möödas, kogu Põlendiku pere
elas tema pärast hirmu all.”⁸

Põhimõtteliselt saab jutustaja, samuti lugeja teada, et isa
reetmine oli tädi hinnangul parim lahendus minajutustaja
ema jaoks. Ükskõik kui häbiväärne, valu ja alaväärsustunnet
või viha tekitav võib selline teadmine olla, on selle tunnis-
tamine ja enese jaoks lahtimõtestamine, sealjuures kõikide
osapoolte vaatepunktide analüüsimine, Mihkelsoni jaoks
ääretult oluline. See lahtimõtestamise ja erinevate tegutse-
mismotiivide läbivalgustamine ongi mu meelest Mihkelsoni
jaoks au ja eneseväärikuse küsimus.

Mihkelson ei vali raskete eetiliste dilemmade kajastami-
sel pooli, pigem laseb ta lugejal osa saada oma minajutustaja
keerulistest siseheitlustest. „Ahasveeruse unes” toimub see
koguni teksti ja lõhenenud minajutustaja, lõhenenud isik-
suse tasandil: kogu romaan on dialoog või heitlus mina
ja tema positsiooni vahel, mis mõlemad kuuluvad samale
tegelasele. Teksti keerukas vorm muudabki Mihkelsoni
romaanide lugemise esmapilgul raskeks – alati ei ole aru
saada, kes kellega räägib –, kuid see on tema jaoks mine-
viku probleemidega tegelemise oluline osa.

Kokkuvõttes võib öelda, et jaht mälestustele ei pruugi
olla ohtlik ainult jahitavate mälestuste tõttu, mis võivad

---

⁸ Samas, lk 259.

varasema maailma peapeale pöörata, vaid ka oma fanaatilise loomu tõttu. Jaht on ju miski, mis on küll kontrollitud ja süsteemne, kuid samal ajal põhjustab omajagu adrenaliini ning selle käigus võib palju olulist märkamata jääda. Lõppude lõpuks on mälestuste või inimese jahtimine küünilinegi.

Minevikuga tegeleja kõrvutamine polaaruurijaga viitab aga asjaolule, et Eestis on üldiselt üsna vähe olnud nii isiklikku kui ka riiklikku huvi selle vastu, et tegeleda nõukogude mineviku ning selle mõjudega inimese psüühikale ja käitumismustritele – minevik on kui külmunud ja uuri-mata maa.⁹

---

⁹ XXI sajandi algusaastatel on nõukogude pärandi ja selle ümber valitseva vaikusega tegelemises olnud erandlikuks ja teedrajavaks kahtlemata Imbi Paju dokumentaalfilmid „Tõrjutud mälestused” (2005) ja „Soome lahe õed” (2009). Viimasel ajal on ilmunud mitmeid romaane, mis tegelevad – küll hoopis teisiti kui Ene Mihkelsoni teosed – samuti nõukogude mineviku ja pärandi lahtimõtestamisega. Nimetada tasub kindlasti Kai Aareleidi romaani „Linnade põletamine” (2016) ja Ilmar Taska teost „Pobeda 1946” (2016).